

Вживання букв *г/кг* (чи інших написань) в історичному розвитку мови

Дослідження Христини Лащенко
Наставник Олександра Захарків

Джерело: Діловодні тексти документів архіву
Коша Нової Запорозької Січі (1734-1775).

ДИСКУСІЯ

Матеріалом для написання даної розвідки було обрано документи з *Архіву Коша Нової Запорозької Січі*ⁱ, тобто діловодні тексти XVIII століття, з огляду на їхнє унікальне історичне значення. Видатна дослідниця історії запорозького козацтва О.М.Апанович відзначала особливе місце цього комплексу документів в історії України: «Архів Коша Запорозької Січі, незважаючи на те, що деякі його документи ще до революції безповоротно загинули, залишається єдиним цілісним, системним зібранням запорозьких документальних матеріалів. Взагалі, від усієї трьохсотлітньої історії українського козацтва збереглося не так уже й багато прямих документів, що належали Запорозькій Січі».ⁱⁱ Саме тому нам здалося цікавим дослідити вживання такої «багатостраждальної» літери, як *г* на прикладі цього показового комплексу документів. А це виявилось зовсім не просто.

Вже перший погляд на масив текстів довів, що перш ніж обробляти документи на предмет вживання літери *г*, слід відібрати саме україномовні документи із широкого масиву різноманітних текстів, написаних російською та українською (?) діловодними, а також *мішаними* (українською — з російською, а також з елементами церковно-слов'янської) мовамиⁱⁱⁱ. В даному випадку мовна проблема є продовженням проблеми запорозької незалежності, яка поступово розмивалася під владою Російської імперії. Не вдаючись до детальних ілюстрацій на прикладі зміни схеми діловодства та впливу радикальної зміни формуляру документів на українську діловодну мову, а також залишивши поза увагою даної розвідки свідчення того, як *зміни в документальному обігу відбивають зміну ставлення царського уряду до Запорозжя, посилення наступу на його права*^{iv}, зосередимося на тому, що безпосередньо важить для якості нашого дослідження. А саме, на проблемах трансформації української ділової мови, які слід врахувати при відборі документів для дослідження.

У цьому важливому аспекті покладаємося на глибокого знавця Запорозького Архіву, невтомного дослідника Запорозжя, кандидата історичних наук О.М.Апанович: «Переважною мовою ділових паперів Запорозької Січі ще у 40-х роках XVIII ст. був звичайний лист, застосовувалась староукраїнська ділова мова... Під впливом царських канцелярій відбувалася трансформація також і мови документів Запорозького Архіву. У 60-70 рр. навіть у внутрішньому листуванні

староукраїнська ділова мова поступово витіснялася канцелярською російською мовою. У такому ж напрямку змінювалася графіка писемності архіву. В першій половині XVIII ст. ще панувала київська школа скоропису. В класичному, кращому зразку цього українського скоропису букви дрібні, округлі, однакового розміру (кожна могла вписатися в ідеальний квадрат)... Округлі вигини букв над і під рядком ... ніби повторюють бані церков і небесну сферу. В другій половині XVIII ст. у архіві запанував під впливом цивільного шрифту скоропис, який відзначався прямокутністю і спрощеністю літер, їх близькістю до друкованих текстів».^v

Проблема графічного зображення літер порушена тут нами не тільки задля посвячення читача в проблематику роботи дослідника історичного тексту, але й з чисто практичною метою: перейти до проблеми графічного зображення букви *г* в оригіналах документів та її передачі при публікації. У вже згаданому "Вступі від упорядників" до тому документів Коша зазначено, що при виданні друкарським способом усі рукописні літери кириличного і латинського алфавітів передаються за допомогою фонетично і графічно відповідних їм друкарських знаків сучасного гражданського кириличного шрифту. Зберігаються літери, які вийшли з ужитку і яким немає графічного відповідника у сучасному алфавіті...сполучення *кг*, яким передавалося *взривне г*. Латинські літери *z, m, n, g* передаються відповідними їм кириличними *з, м, н, г*.^{vi} Це означає, що, читаючи таблицю прикладів слововжитку, подану у додатку, слід розуміти, що всюди, де є *г* кириличне, в оригіналі було *g* латинське. Літери *г* у нашому сучасному накресленні документи Коша взагалі не знають. Це наше твердження базується на семирічному досвіді участі у підготовці документів Архіву до видання і роботі з текстами понад 20 справ Архіву.

Узагальнюючи авторитетні методичні рекомендації до відбору україномовних документів з Архіву Коша, маємо наступну картину. До безперечно україномовних документів слід відносити такі, що відповідають певним критеріям:

Ø Виходять із самого Коша, Запорозької канцелярії або паланок;

Ø Хронологічно не виходять за межі пізніше 1750 р.

Завдяки такій складній методичній роботі по відбору документальної бази для мовознавчої розвідки довелося скласти спеціальний перелік документів із зазначенням року написання, кількості сторінок (щоб контролювати передбачений вимогами обсяг матеріалу) та зазначенням кількості випадків вживання букви *г* (див. [Додаток 2](#)). Випадки вживання *кг* або *g* латинського, як уже зазначалося, відслідковуються за списком слів у [Додатку 1](#).

Опис основних випадків вживання

Як видно зі списку слів у Додатку 1, всі випадки вживання літери *г* можна перш за все розділити за використанням в **онімах** та загальних назвах, далі — на початку і всередині слова. По можливості намагатимемося встановити етимологію слів.

У загальних назвах

Порівняно з власними назвами — топонімами й антропонімами, ця група слів менш чисельна, — всього близько 14 із 38 випадків вживання. З них на початку слова:

<i>Слово</i>	<i>Пояснення значення</i>	<i>Примітка</i>
габінетний	Кабінетний	Сучасне написання – без <i>г</i>
гадзі	У перекладі з османсько-турецької, очевидно, мався на увазі хаджі	Змішане тюркське хаджі (написання без <i>г</i>) та польське газда (сучасне написання з <i>г</i>)
гард	Місце на березі річки, влаштоване для риболовлі або для полегшення переправи	Сучасне написання зберігає <i>г</i>
гардовий	Прикметник від гард	Сучасне написання зберігає <i>г</i>
гардовый (!!!)	Написання з використання російського ы	Помилка, зроблена під впливом російського правопису
гди	Коли, якби	У сучасній мові не вживається
гды	Написання з використання російського ы	Помилка, зроблена під впливом російського правопису
голевій (кафан)	Голевий кафтан – верхній одяг з не покритої тканиною шкіри, хутром всередину	Сучасне написання – без <i>г</i>
кгвалтовне	Силоміць	Сучасне написання з <i>г</i>

Як бачимо, частина слів, віднесених до цього списку – загальних назв із *г* на початку слова — це ті слова, де за сучасними правилами пишеться літера *г*: **гард**, і похідні від нього, **гвалт**, **газда**^{vii}. Залежно від того, як автор трактує походження слів, виникають “помилки” типу **голевий**, **гди** і **габінетного** — тому що автори вважають ці слова запозиченими з польської. Цікавими є випадки утворення такої собі орфографічної мішанини в словах, написаних одночасно і з типово українською літерою *г*, і з широким російським **ы**. (Виникає асоціативне порівняння із “кухонною латиною” середньовіччя). Не менш цікавим є випадок перенесення польського **газди** на тюркське **хаджі** і утворення міжнародного симбіозу, уособленого в слові **гадзі**.^{viii}

Усередині слова *г* зафіксовано в таких словах:

<i>Слово</i>	<i>Пояснення значення</i>	<i>Примітка</i>
ага	Господар, дворянин, ввічливе звертання в Османській імперії. В українських документах так часто називали яничарських офіцерів або голів загонів.	У сучасному написанні <i>г</i> не зберігається.
богардовому	Бугогардовий – той, що належить до запорозького Гарду на р. Бuzі.	Похідне від гардовий . Слово скорочене за правилом внесення під титло сакральних термінів, Бог (Господь) – Бог (ріка), таку назву мав Південний Буг, а також у польській мові і в запорожців. ^{ix}

догди	тоді	Очевидно, автор трактував це слово як спільнокореневе з гди .
спігуєть	шпигує	Вірогідно, автор мислив це слово етимологічно пов'язаним із польським
спіги	шпигуни	Вірогідно, автор мислив це слово етимологічно пов'язаним із польським

У власних назвах

Використання *г* у власних назвах — найпоширеніше серед усіх знайдених прикладів. Найбільшу за чисельністю групу слів становить родина **Гіреїв** — останніх з кримських ханів, далі — козацькі прізвища невстановленої етимології на зразок **Бейгул**, **Майгур**, **Гергелей**, **Григораш**, **Гуїм**. Козацьке прізвище **Гардовий**, що походить від слова **Гард**, та зросійщений варіант написання цього прізвища через широке російське *ы* цілком повторюють випадок із звичайним неживим **гардом**. Відоме прізвище **Галаган** зберігає такий самий правопис у сучасній мові, а відетнонімічне прізвище **Гуржій** (тобто, "грузин") нині пишеться через звичайне *г*. Така ж історія із **Англією** — тут вживання *г* вже таке давнє, що перетворилося на *г*. Написання німецького прізвища **Кейзерлінг** здається цілком виправданим, а от чому у назві річки **Ингул** з'являється взривне *г* — не зовсім зрозуміло. Абсолютно незрозумілим і логічно не виправданим нам здається написання через **Г** сакрального скорочення під титлом слова **Господь**.

<i>Слово</i>
Адил-Герей
Англія
Белли-Герей
Бейгул (прізвище)
Гардовій (прізвище)
Гардовый (прізвище)
Гда (Господа)
Гданск
Гергелей (прізвище)
Гергіл
Григораш
Гуїмь
Гуржій
Ингула
Каплан-Герей
Кгалакган
Кейжерліга (Кейзерлінга)
Керей (Герей?)
Майгур
Мегмет-Гадзія (Гаджи)
Селим-Герей (Гераи)
Фети-Герей

Висновки

Здійснивши синхронні та діахронні паралелі порівнянь вживання літери *г* у XVIIIст. в українській діловодній мові на Запорозжжі, можемо відзначити такі тенденції вживання латинського *g* або кириличного диграфа *кz* на місці сучасної літери *г* на позначення проривного задньоязикового приголосного:

- Ø Із літерою *г* писалася велика група козацьких прізвищ гіпотетично іншомовного походження.
- Ø Обов'язково ця літера присутня в іншомовних прізвищах.
- Ø Літера *г* вживалася при написанні топонімів іншомовного походження, до складу яких належав не тільки **Гданськ**, але й **Англія**, яка за сучасним правописом пишеться через *z*.
- Ø В іменах загальних вживання літери не було сталим і надто залежало від особи канцеляриста, вірніше, від того, як саме він трактував етимологію написаних слів. Тому до складу слів із літерою *г* потрапляють слова, які нині ми б і не подумали зарахувати до цієї групи: **хаджій, голевий, кабінетний, гуржій** тощо. Очевидно, істотно вплинуло на вживання літери й поступове “зросійщення” української діловодної мови: можливо, молодь уже не вважала за потрібне дотримуватися того, чого навчали в Київській Академії.

Окрім того, мусимо зазначити, що всюди і завжди в словах грецького походження використане українське *z*, тобто, літера *г* в них відсутня. Це спричинене тим, що грецький приголосний *g* мав і нині зберігає фрикативний характер. Тому сучасні пропозиції щодо зарахування до списку слів із літерою *г* ще й слів грецького походження не підтверджують тенденції вживання цієї літери в україномовних діловодних текстах XVIII століття^x.

Додатки

Додаток 1: Список слів з літерою *г*

[Додаток 2](#): Реєстр опрацьованих документів

Додаток 1. Список слів до мовознавчого дослідження

№	Слово	Дата документу	Сторінка*
1.	ага	1730-1734	1, 50
2.	Адил-Герей	1734	1, 67,72
3.	Англії	1734	1, 56
4.	богардовому	1749	1, 308
5.	Белли-Герей	1734	1, 67,72
6.	Бейгул (прізвище)	1749	1, 357
7.	богардовій	1747	1, 410
8.	габінетного	1747	1, 288

9.	гадзі (гаджі, хаджі)	1747	1, 413
10.	гард	1744, 1746, 1747	1, 270-271, 272, 273, 288, 293-294, 311, 355, 358, 392,
11.	гардовій	1740,1744, 1746, 1747, 1749	1, 270-271, 392, 288, 292-294, 297, 278, 288, 308, 410, 314
12.	Гардовій (прізвище)	1749	1, 354
13.	гардовый(!!!)	1747	1, 300, 286,
14.	Гардовый (прізвище)	1747	1, 300
15.	Гда (Господа)	1734	1, 67
16.	Гданск	1734	1, 60
17.	гди (коли)	1734, 1737, 1746, 1749	1, 72, 97, 310, 282
18.	гди, гды (якби)	1734	1, 62-63, 68
19.	Гергелей (прізвище)	1747	1, 296
20.	Гергіл	1749	1, 352
21.	голевій (кафан)	1741	1, 580
22.	Григораш (прізвище)	1746, 1749	1, 274, 345
23.	Гуімъ	1749	1, 351
24.	Гуржій	1749	1, 346
25.	догди (тоді)	1749	1, 313
26.	Ингула	1749	1, 310
27.	Каплан-Герей	1713, 1730, 1734	1, 46-48, 50, 70
28.	Кгалакган	1734	1, 60
29.	кгвалтовне	1734	1, 56
30.	Кейжерліга (Кейзерлінга)	1741	1, 267
31.	Керей (Герей?)	1740	1, 390
32.	Майгур	1749	1, 357-358
33.	Мегмет-Гадзія (Гаджи)	1747	1, 413
34.	Селим-Герей (Гераи)	1747, 1746	1, 422, 406, 414
35.	спігами	1747	1, 414
36.	спігуєть	1747	1, 414
37.	Фети –Герей	1730-1734	1, 50
38.		1747	1, 422
39.	Шаган-Гераи (Шага- Герей, Шеган-Гери)	1747	1, 413, 414

Додаток 2. Список оброблених документів до мовознавчого дослідження

Дата	№ тому та документу	Кількість сторінок	Наявність літери	Примітка
1676	1, 47	1	0	
1686	1, 46	1	0	
1683	1, 48	1	0	
1713	1, 5	1	1	

1713	1, 6	1	0	пор. з док 1, 5
1713-1716? Або 1730- 1734?	1, 8	1	3	
1734	1.49	1	0	
1734	1, 11	9	5	не всі слова, в яких могла б бути
1734	1, 12	3	3	
1735	1, 50	1	0	
1735	1.51	1	0	
1735	1, 54	1	0	
1735	1, 56	1	0	
1735	1, 55	1	0	
1735	1, 53	1	0	
1737	1, 41	1	1	
1738	1, 43	2	0	
1741	1, 225	1	1	
1744	1, 225	3	2	вжито 22 рази
1746	1, 228	1	1	
1746	1, 229	6	3	
1746	1, 231	1	0	
1746	1, 232	1	0	
1746	1, 233	2	1	
1747	1, 234	1	0	
1747	1, 237	1	1	копія зроблена у Канцелярії Київського генерал-губернатора
1747	1, 239	1	3	
1747	1, 241	4	2	вжито 9 разів
1747	1, 242	2	0	
1747	1, 243	3	2	
1747	1, 244	1	0	
1747	1, 245	1	2	вжито 4 рази
1747	1, 246	2	0	
1748	1, 247	1	0	
1748	1, 248	1	0	
1748	1, 249	1	0	
1748	1, 251	1	0	
1749	1, 253	1	3	
1749	1, 255	1	2	
1749	1, 256	2	1	
1749	1, 257	1	1	
1749	1, 259	1	1	
1749	1, 260	1	0	
1749	1, 264	2	0	
1749	1, 267	1	0	
1749	1, 268	1	0	
1749	1, 269	1	0	
1749	1, 277	1	0	немає навіть у слові Гард
1749	1, 278	1	0	
1749	1, 287	18	9	
1740 ?	1, 312	1	1?	Керей = Кгерей-Герей

1740	1, 313	1	2	
1742	1, 214	1	0	
1743	1, 217	1	0	
1746	1, 323	1	1	
1747	1, 327	1	2	
1747	1, 329	2	8	
1747	1, 330	1	0	
1747	1, 333	1	0	
1747	1, 334	1	2	
1747	1, 335	1	0	
1747	1, 338	1	0	
1741	1, 303	1	1	поруч те саме слово без г
ВСЬОГО		109	64	

ⁱ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т.1. – К, 1999.

ⁱⁱ Апанович О.М. Архів Коша Запорозької Січі // *Архіви України*. – 1989. – №6. – С. 17.

ⁱⁱⁱ Гісцова Л.З. Вступ від упорядників // *Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів*. 1734-1775. – Т. 1. – К, 1999. – С. 29.

^{iv} Гісцова Л.З. Вказана праця. – С. 26.

^v Апанович О.М. Вказана праця. – С. 17.

^{vi} Гісцова Л.З. Вказана праця. – С. 29.

^{vii} *Український правопис*: Стереотипне видання. – К., 1999. – С. 17.

^{viii} На закономірне питання, чому ми так впевнені, що в даному випадку перекладач трактував **хаджі** як **газду**, відповідь може бути наступна. Опрацювавши перекладені з османсько-турецької мови реєстри татарських скарг на запорожців (див. статтю, подану до *Альманаху ПМ*, т.2), де від різноманітних варіантів передачі слова **хаджі** аж рясніє в очах, можемо твердити, що там жодного разу не вжито **хаджі** з **г**. Такий висновок можна зробити і зі статті відомого тюрколога, д-ра істор. наук О.І.Галенка (див. Галенко О.І. Про діловодні переклади з османсько-турецької мови документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі та проблеми їхнього археографічного опрацювання // *АК НЗС*. – Т.2 – С.23-30).

^{ix} У польській мові **Південний** і **Західний Буг** називалися по різному і, як вважають, мали різну етимологію: **Вох** (Південний) - від польського "течія", **Вуг** (Західний) – від балто-слов'янського "відхилятися". (Див.: Никонов В.А. *Введение в топонимику*. – Москва-Ленинград, 1965. – С.112.)

^x Паночко М. Довідник слів із літерою Г. // *Шлях перемоги*. – Ч. 37. – 11 вересня 1993 р.

* Всі сторінки подаємо за виданням: *Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів*. 1734-1775. – К, 1999. – Т. 1.